

каецца эпізадычна. Лексема *гаворка* ў ЛСВ 'вуснае паведамленне пра якія-небудзь падзеі; расказ' шырока выкарыстоўвалася не толькі В. Дуніным-Марцінкевічам, але і А. Ельскім, А. Абуховічам (Макмілін, с. 82), сустракаецца яна і ў «Энеідзе навыварат»⁸. Слоўнікі сучаснай беларускай мовы гэта значэнне не фіксуюць. У сваю чаргу, ЛСВ 'здольнасць маўлення' ў сучаснай беларускай мове звязаны не са словам *гаворка*, а з лексічнай адзінкай *мова*.

Параўнальны аналіз семантычнай структуры сінанімічнага блока слоў з назоўнікам *гаворка* ў ідыялекце В. Дуніна-Марцінкевіча і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове дазваляе зрабіць наступныя вывады.

1. Колькасць членаў сінанімічных радоў гэтага блока ў сучаснай беларускай літаратурнай мове значна скарацілася.

2. Змены ў семантыцы блока звязаны са змяненнем семантычнай структуры полісеманта *гаворка* і яго сінонімаў. Страта адных лексіка-семантычных варыянтаў, з'яўленне новых значэнняў якая змянілі і сінанімічныя рады блока. Гэтыя змены абумоўліваліся працэсамі нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы, якія прыводзілі да скарачэння дублетнасці, дыферэнцыяцыі значэнняў семантычна блізкіх лексічных адзінак, больш строгага ўпарадкавання семантычнай структуры слоў.

¹ Гл.: Курилович Е. Заметки о значении слова // Очерки по лингвистике. М., 1962. С. 241.

² Апресян Ю. Д. Проблема синонима // Вопросы языкознания. 1957. № 6. С. 85.

³ Гл.: Носович И. И. Словарь белорусского наречия. СПб., 1870; McMillin A. B. The Vocabulary of the Byelorussian Literary Language in the Nineteenth Century. London, 1973.

⁴ Дунін-Марцінкевіч В. Творы. Мінск, 1984. С. 121. Далейшыя спасылкі на гэта выданне даюцца ў тэксце артыкула.

⁵ Гл.: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 407.

⁶ Гл.: Багушэвіч Ф. Творы. Мінск, 1967. С. 38.

⁷ Гл.: Клышка М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. Мінск, 1976.

⁸ Гл.: Энеіда навыварат. Тарас на Парнасе. Мінск, 1982. С. 23.

А. М. МЕЗЕНКА

ГІСТОРЫЯ ФАРМІРАВАННЯ СТРУКТУРНА-ГРАМАТЫЧНЫХ ТЫПАЎ УРБАНОНІМАЎ БЕЛАРУСІ

Пры гісторыка-лінгвістычным вывучэнні назваў гарадоў асноўныя класы урбанонімаў, да якіх зварочваецца даследчык, — назвы вуліц, завулкаў, плошчаў, мікрараёнаў і г. д.

Імёны лінейных аб'ектаў і частак горада ў параўнанні з айконімамі адносна маладыя, аднак іх гісторыя ў Беларусі налічвае каля дзевяці стагоддзяў. На працягу гэтага адрэзку часу ва ўрбананіміі Беларусі функцыяніравалі каля паўтара дзесятка структурна-граматычных тыпаў унутрыгарадскіх назваў. Рост і ўскладненне жыцця гарадоў, пашырэнне урбананіміконаў мелі вынікам і змены ў структуры і граматычнай аформленасці адзінак, з якіх яны складаюцца.

Мэта гэтага артыкула — прасачыць гісторыю фарміравання структурна-граматычных тыпаў беларускіх урбанонімаў, вызначыць іх набор, ступень прадуктыўнасці, выявіць асноўныя тэндэнцыі змянення структуры ўнутрыгарадскіх назваў.

Будучы звязанымі перш за ўсё з гандлёвымі і перадатачнымі запісамі, пабудовамі цэркваў або пажарамі і ваеннымі дзеяннямі, летапісныя ўпамінанні гарадскіх назваў беларускіх населеных пунктаў даволі шматлікія, аднак выпадковыя і разрозненыя. Найбольш раннімі урбанонімамі, якія маюць дакументальную фіксацыю, з'яўляюцца назвы цэркваў, зямельных участкаў і частак горада Полацка. У полацкіх граматах XIV стагоддзя знаходзім наступныя запісы: «даю сельцо на *Просмузь-*

ци, свою отчину и дѣдиною, святой Троицы...»; «далъ есьми святой Троицы три места роленнаю на великомъ полнѣ, да лугъ на Полоте, да огородъ оу Старомъ городе...»; «а нынѣ есмь на своемъ мѣстѣ, оу святой Софѣ»¹, якія сведчаць пра тое, што урбананімы XIII—XIV стагоддзяў звычайна будаваліся па чатырох структурна-граматычных тыпах: атрыбутыўнаму, які прадстаўлены прыметнікам і геаграфічным апелятывам (*Старомъ городе*); намінатыўнаму, які перададзены назоўнікам у форме назоўнага склону (*Прасмужка*); намінатыўна-змяшанаму, які складаецца з назоўніка і залежнага ад яго прыметніка ў назоўным склоне (оу *святой Софѣ*), апісальнаму, які ўяўляе сабою невялікае тапанімічнае апавяданне, аформленае прыназоўнікава-іменнай канструкцыяй (*сельцо на Просмужыци, огородъ оу Старомъ городе*).

У XV стагоддзі ўнутрыгарадскія назвы часцей афармляюцца па атрыбутыўнаму (*земля Мартинцова, Безумовский двор, Бабыницкая дорога* і намінатыўнаму (*земля Хвостовъщина, Болдавица*) тыпах. Звычайныя пры называнні культурных будынкаў намінатыўна-змяшаная або намінатыўна-апісальная мадэль (параўн.: «дал есми великому Иоану Предтечи у Остров сеножатку...»)² пачынаюць старэць. Неабходнасць адрознення цэркваў і манастыроў, якія нярэдка насілі імёны адных і тых жа святых, спачатку прыводзіць да ўвядзення ва урбананімічную мадэль геаграфічнага апелятыва, а ўслед за гэтым і формы роднага склону назоўніка, які характарызуецца большай дакладнасцю пры выражэнні прыналежнасці. Так, напрыклад, у даравальнай грамаце вялікага князя літоўскага Аляксандра 1497 года чытаем: «...записал ему двор свои и з землею, на имя Безумовский, подле церкви пречистой Богоматери в Полоцку...»³.

У XVI стагоддзі колькасць структурна-граматычных тыпаў урбананімаў павялічваецца: у Мастох і Пінску з'яўляюцца гадонімы атрыбутыўна-ад'ектыўнага тыпу, якія ўключаюць у свой склад два прыметнікі — адносны, які абазначае прымету геаграфічнага аб'екта адносна іншага тапоніма, і якасны, які звычайна ўказвае на памер або час з'яўлення данага аб'екта адносна іншага, назва якога паўтараецца: *ulicza nowa Minska* — Масты 1558⁴; *ulica Wielka Szpaska* — Пінск, 1561⁵.

Хоць у цэлым урбананімы Беларускага краю ў XVI стагоддзі будаваліся па чатырох структурна-граматычных тыпах, кожны з гарадоў характарызаваўся сваім наборам іх. Так, у большасці гарадоў суіснавалі назвы атрыбутыўнага і апісальнага тыпаў з некаторай перавагай першых. Калі ў Гродне ў 1560 годзе на долю атрыбутыўных прыходзілася 51,5 % назваў (*Новодворская ул.*), то на долю апісальных — 48,5 % (*улица за Воробьем* і г. д.)⁶; у Кобрыне адпаведна 85,7 % на атрыбутыўныя (*ul. Blotska*) і 14,3 % на апісальныя (*ulica nad Kobrynka*). Падобныя суадносіны назваў зазначаных структурна-граматычных тыпаў характарызавалі таксама урбананіміконы Моталы, Гарадца, Клецка, Палацка.

У некаторых гарадах, напрыклад, у Пружаных, назвы атрыбутыўнага тыпу спалучаліся з найменнямі намінатыўнага тыпу: *ul. Kobryńska, ul. Dereczyn* і г. д., а ў Мастох функцыяніравалі гадонімы атрыбутыўнага і атрыбутыўна-ад'ектыўнага тыпаў: *ul. Grodzieńska, ul. nowa Pieska*.

У Дабучыне і Магілёве зафіксаваны ўнутрыгарадскія назвы трох тыпаў: атрыбутыўнага, намінатыўнага і апісальнага. Пры гэтым калі ў Магілёве пераважалі атрыбутыўныя (60,9 %: *ul. Bojarska*) і апісальныя (26,1 %: *ul. Olchowa pod borem* і інш.)⁷, то ў Дабучыне — атрыбутыўныя (42,9 %: *Селецкая ул.*) і намінатыўныя назвы (42,9 %: *ул. Хватка*)⁸.

Пінскі урбананімікон 1561—1566 гадоў уключаў назвы атрыбутыўнага (70,9 %: *Noszaczka ul.*), атрыбутыўна-ад'ектыўнага (12,9 %: *ul. nowa Krzyżowa*), апісальнага (16,1 %: *Ulicza mala do wody podle klasztora*) тыпаў пры значнай перавазе першых.

У такіх невялікіх гарадах, як Берзнікі, Новы Двор Гродзенскай эканоміі, у склад усіх назваў уваходзілі прыметнікі.

Адзінкавыя і выпадковыя ў XVI стагоддзі назвы нумератыўнага і ну-

мератыўна-апісальнага тыпаў. Так, толькі ў маёнтку Магільная Мінскага павету ў 1592 годзе зарэгістраваны *Улица третья, Улица другая до Лунна*⁹.

На працягу XVII стагоддзя найбольш прадуктыўнымі ў гарадах застаюцца два структурна-граматычныя тыпы: атрыбутыўны і апісальны, а ў невялічкіх населеных пунктах, напрыклад, у Смаргоні і Цімкавічах¹⁰, — толькі атрыбутыўны.

У гісторыі фарміравання структурна-граматычных тыпаў беларускіх урбанонімаў XVII стагоддзе змяняльнае тым, што ў першай палавіне яго (1639 год, г. Бабруйск) з'яўляецца першая і, бадай што, да канца XIX стагоддзя адзіная генітыўная форма ў назве лінейнага аб'екта: *ul. Michna Nikonowicza*¹¹.

Беларускі урбананімікон XVIII стагоддзя ўключаў назвы сямі структурна-граматычных тыпаў, пяць з якіх, маючы даўнюю традыцыю, прыкметна адрозніваюцца сваёй прадуктыўнасцю. Найбольш прадуктыўным сярод іх застаецца атрыбутыўны тып назваў, хоць доля яго ва урбананіміконах буйнейшых беларускіх гарадоў у зазначаны час значна знізілася. Так, напрыклад, у 1783 годзе найменні атрыбутыўнага тыпу ў Віцебску склалі 56,3 %, у Гродне — 56,8 %, у Пінску — 40 %¹². Гэта тлумачыцца, па-першае, з'яўленнем назваў, пабудаваных па іншых мадэлях, па-другое, ростам гарадоў і павелічэннем колькасці завулкаў і рынкаў, якія ў XVIII стагоддзі заставаліся, як правіла, без назваў. Па даных картаграфічнага матэрыялу, у 1766 годзе у Рэжыцы Віцебскай губерні 7 завулкаў з 11 лінейных гарадскіх аб'ектаў не мелі назвы, у Сяне 8 з 13, у Віцебску 11 з 48 былі безыменнымі, у Гродне ў 1783 годзе заставаліся без назвы вуліца і рынак і г. д.

Параўнанне урбананіміі Беларусі з урбананімічнымі сістэмамі іншых гарадоў сведчыць, што практыка пакідаць завулкі безыменнымі была ўласціва не толькі беларускім гарадам, але і гарадам, значна аддаленым ад даследуемага рэгіёна: напрыклад, у Царавакашайску (суч. Яашкар-Ала) у 1778 годзе з 42 лінейных аб'ектаў 37 завулкаў не мелі назвы¹³.

Другое па прадуктыўнасці месца займае ў XVIII стагоддзі апісальны тып назваў, які афармляе ў розных гарадах да 30 % урбанонімаў. Так, напрыклад, у Гродне на яго долю прыходзіцца 29,7 % назваў (*ulica z Rynku na Podol* і г. д.), у Пінску — нават значна больш за 30 % гадонімаў (*ul. z Rynku ku Dominikanom od toru* і інш.).

На трэцім па прадуктыўнасці месцы знаходзіцца атрыбутыўна-ад'ектыўны тып назваў, па мадэлях якога ў розных беларускіх гарадах аформлена ад 2,7 % (Гродна: *ul. Szkolna Żydowska*) да 16,6 % гадонімаў (Віцебск: *Кабачья Руская улица* і г. д.). Менш прадуктыўнымі аказаліся ў зазначаны перыяд назвы намінатыўнага і намінатыўна-змяшанага тыпаў: *Horodnica, улица ров замковой* і падобныя — Гродна, 1783.

Адзінкавыя ў XVI стагоддзі назвы нумератыўна-апісальнага тыпу ў XVIII стагоддзі з'яўляюцца яшчэ ў некалькіх беларускіх гарадках: у 1733 годзе яны зарэгістраваны ў Нясвіжы (*ul. Pierzeia od wschodu słonca, ul. Pierzeia od Południa*) у 1783 годзе — у Гродне — *ulica 2-ga z ulicy Dziemianowskiej*.

Цалкам новымі для беларускай урбананімічнай сістэмы XVIII стагоддзя аказаліся дзве назвы, якія з'явіліся ў 1783 годзе ў Віцебску і складаліся з парадкавага лічэбніка, прыметніка і геаграфічнага апелятыва: *1-я Русская улица, 2-я Русская улица*.

У XIX стагоддзі беларускі урбананімікон змяняецца як у колькасных, так і ў якасных адносінах. Нягледзячы на тое, што колькасць структурна-граматычных тыпаў урбанонімаў дасягнула дзесяці (з'явіліся яшчэ назвы двух тыпаў, якія не сустракаліся раней: генітыўна-ад'ектыўнага (*Проулок улицы Киевской* — Пінск, 1839), літарнага (*Линия А Минск*, 1870)¹⁴, доля назваў атрыбутыўнага тыпу ў першай палавіне стагоддзя павялічылася (параўн.: Брэст-Літоўск, 1823—80,95 %, 1825—

89,5 %; Гродна, 1823—80 %; Мінск, 1825—85,7 % і г. д.), а ў другой палавіне зноў пайшла на змяншэнне. Паказальныя ў гэтых адносінах наступныя даныя: калі ў 1841 годзе ў Слуцку гадонімы атрыбутыўнага тыпу склалі 100 %, то ўжо ў 1866—95,2 %, у Мазыры ў 1823 годзе 84,6 %, у 1866—76,9 % і г. д.

Значна павялічылася колькасць назваў намінатыўнага (ул. *Подгурже* — Гродна, 1823; ул. *Подвальня* — Брэст, 1823; ул. *Кривоселки* — Слуцк, 1866; пер. *Калинники* — Мазыр, 1866 і г. д.), нумератыўна-атрыбутыўнага (1-я *Слуцкая ул.* — Бобруйск, 1866; 1-й *Николаевский пер.* — Мазыр, 1866), атрыбутыўна-ад'ектыўнага тыпаў (Верхняя *Петровская ул.* — Віцебск, 1825; *Поперечная Минская ул.* — Пінск, 1899).

Наадварот, рэзка скарацілася (а ў большасці гарадоў зусім зніклі) колькасць назваў апісальнага тыпу. Так, калі ў Гродне ў 1783 годзе апісальныя найменні складалі 29,7 % агульнай колькасці гадонімаў, то ў 1823 ім ужо належала толькі 8,6 % найменняў. Пераўтварэнне апісальных назваў прaxодзіла некалькімі шляхамі: па-першае, захаваннем прыметніка і апусканнем прыназоўнікава-склонавай формы. Такім шляхам утварыліся гадонімы Пінска, якія насілі ў 1866 годзе назвы *Северская* і *Замковая*. У 1839 годзе першая з іх называлася *Северская к Лагишину*, а другая — ул. *Замковая к реке*; па-другое, пераўтварэннем складанага прыметніка ў просты шляхам устаранення адной з асноў (звычайна другой) і апусканнем прыназоўнікава-склонавай формы: так з назвы ул. *Бернардинско-Королинская в Лагишин*, якая існавала ў Пінску ў 1838 годзе, атрымалася ў 1866 годзе найменне *Бернардинская улица*.

Пададзеныя адзінкавымі прыкладамі ў папярэднія перыяды, практычна толькі ў XIX стагоддзі складаецца нумератыўны тып (1 *линия* — VIII *линия* — Мінск, 1870), узмацняецца намінатыўна-змяшаны тып назваў (ул. *Новая Кописка* — Брэст-Літоўск, 1810—1823).

Першыя два дзесяцігоддзі XX стагоддзя прынеслі ў беларускую урбананімію чатыры новых структурна-граматычных тыпы назваў: генітыўныя, якія прадстаўлены геаграфічным апелятывам і родным склонам уласнага назоўніка (ул. *Домбровского* — Гомель) або радзей агульнага ул. *Orla* — Баранавічы; нумератыўна-генітыўныя, якія ўключаюць парадкавы лічэбнік, геаграфічны апелятыў і назоўнік у родным склоне (1-я *линия Мышековской горы* — Магілёў); генітыўна-субстантыўныя, якія складаюцца з геаграфічнага апелятыва і двух назоўнікаў (уласнага і агульнага, які тлумачыць першы) у форме роднага склону (ул. *Барона Нолькена* — Гомель, ул. *generala Szeptyckiego* — Баранавічы); генітыўна-лікавыя, у якія ўваходзяць геаграфічны апелятыў, лічэбнік і назоўнік (назва месяца) са значэннем даты (pl. *3-go Maja* — Баранавічы); нумератыўна-намінатыўныя, якія прадстаўлены геаграфічным апелятывам, парадкавым лічэбнікам і назоўнікам у форме назоўнага склону (ул. *1-я Струшня* — Магілёў).

Развіццё урбананіміі Беларусі з структурна-граматычнага боку ў апошнія 70 гадоў характарызуецца двума ўзаемавыключальнымі працэсамі: з аднаго боку, скарачэннем колькасці структурна-граматычных тыпаў (на працягу сямі дзесяцігоддзяў выйшлі з ужытку назвы апісальнага і атрыбутыўна-ад'ектыўнага тыпаў), з другой — з'яўленнем новага — абрэвіятурнага тыпу назваў (ул. *МОПРА*).

Такім чынам, на ўсім працягу функцыянавання беларускі урбананімікон уключаў назвы 15 структурна-граматычных тыпаў, колькасны і якасны састаў якіх быў неаднолькавым у розныя гістарычныя эпохі. Асобныя з іх характарызуюцца прыкметнай устойлівасцю. Так, атрыбутыўны, намінатыўны, намінатыўна-змяшаны тыпы, па якіх будаваліся самыя старажытныя ўнутрыгарадскія назвы, праіснавалі да нашых дзён. Дастаткова ўстойлівым аказаўся і апісальны тып (улица *до Несвижа*), па якому афармляліся урбананімы аж да першай палавіны XIX стагоддзя.

Менш прыхільны лёс да атрыбутыўна-ад'ектыўнага тыпу найменняў

(*Большая Киевская ул.*). Узнікшы ў XVI стагоддзі і дасягнуўшы значнай ступені прадуктыўнасці да XVIII стагоддзя, назвы гэтага тыпу, выкарыстоўваючыся ўсё радзей на працягу XIX і XX стагоддзяў, у наш час ператварыліся ў рэдкія.

Яшчэ менш працяглая гісторыя нумератыўнага і нумератыўна-змяшаных тыпаў (*Первый пер., 5-я ул. Фрунзе*), якія найбольш шырока выкарыстоўваліся ў другой палавіне XIX — першай XX стагоддзя. У наш час доля іх ва ўрбананімічнай сістэме Беларусі паступова памяншаецца. Неўстойлівымі ва ўжыванні і непрадуктыўнымі аказаліся літарны і абрэвіатурны тыпы ўнутрыгарадскіх назваў (*Линия А, ул. Профинтерна*).

Спецыфічны лёс у беларускай урбананіміі генітыўнага тыпу: для называння асобных будынкаў (цэркваў, кляштароў) найменні гэтага тыпу выкарыстоўваліся ў самым пачатку фарміравання урбананімічнай сістэмы (*церковь Св. Духа*); гаданімічныя і агаранімічныя мадэлі яго ў асноўным з'явіліся ў пачатку XX стагоддзя і цяпер ператварыліся ў самыя прадуктыўныя (*ул. Мира, пл. Я. Коласа*). На іх базе ў сярэдзіне XX стагоддзя сфарміраваліся новыя — генітыўна-субстантыўны (*ул. Академика Павлова*) і генітыўна-лікавы (*пл. 8-го Марта*) — тыпы урбананімаў, колькасць якіх з цягам часу ўзрастае.

Набор структурна-граматычных тыпаў урбананімаў буйных гарадоў больш разнастайны і зменлівы ў параўнанні з невялікімі гарадамі. Сучасныя ўнутрыгарадскія назвы Беларусі размяркоўваюцца па 13-ці структурна-граматычных тыпах, што ў тры разы перавышае колькасць іх у пачатковы перыяд фарміравання беларускай урбананіміі.

Большасць простых тыпаў (акрамя нумератыўнага і пераходнага ад простых да складаных — абрэвіатурнага), а таксама частка складаных — намінатыўна-змяшаны (*ул. Малое Завалье*), генітыўна-субстантыўны (*ул. Майора Московского*), генітыўна-лікавы (*ул. 9 Января*), генітыўна-ад'ектыўны (*ул. Советской Армии*), якія функцыяніруюць ва ўрбананімічных сістэмах не толькі беларускіх, але таксама іншых славянскіх гарадоў, неабходна прызнаць універсальнымі славянскімі структурна-граматычнымі тыпамі урбананімаў.

¹ Полоцкие грамоты. XIII — нач. XVI в. М., 1977. Ч. 1. С. 56, 85, 86.

² Там жа. С. 171.

³ Там жа. Ч. 2. С. 148.

⁴ Гл.: Писцовая книга Гродненской экономии с прибавлениями, изданная Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Вильна, 1881. Ч. 1.

⁵ Гл.: Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная по повелению короля Сигизмунда Августа в 1561—1566 гг. пинским и кобринским старостою Лаврином Войною. Вильна, 1874. Ч. 1, 2.

⁶ ЦГИА Гродна. Ф. 875, воп. 2, спр. 20, арк. 9.

⁷ Гл.: Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Вильно. 1915. Т. 39.

⁸ Гл.: Сапегга Д. Ревизия Кобринской экономии, составленная в 1563 г. Вильна, 1876.

⁹ Гл.: Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Вильна, 1888. Т. 14.

¹⁰ Гл.: Инвентарь г. Сморгони // Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII—XVIII вв. Минск, 1977. Т. 1; Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII—XVIII вв.: Владение Тимковичи, Минск, 1982.

¹¹ Гл.: Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Вильно, 1865—1915. Т. 25.

¹² ЦГАДА. Ф. 1356, оп. 1, ед. хр. 123; ЦГВИА СССР. Ф. ВУА, ед. хр. 21872; ЦГИА БССР. Ф. 1928, оп. 1, ед. 190.

¹³ ЦГАДА. Ф. 1356, оп. 1, ед. хр. 1355.

¹⁴ ЦГИА БССР. Ф. 299, оп. 5, д. 374.